

HISTORYCZNE I WSPÓŁCZESNE ZNACZENIE ZIEMNIAKA W EUROPIE ORAZ NA ZIEMIACH POLSKICH

HISTORICAL AND CONTEMPORARY IMPORTANCE OF POTATO IN EUROPE AND POLISH LANDS

dr inż. Wojciech Nowacki

IHAR-PIB, Zakład Agronomii Ziemniaka w Jadwisinie, 05-140 Serock

e-mail: w.nowacki@ihar.edu.pl

Streszczenie

Znaczenie ziemniaka na ziemiach polskich, ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska, w ujęciu historycznym oraz w wymiarze współczesnym, na podstawie wystąpień podczas konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego. W spotkaniu wzięli udział historycy, kulturoznawcy, językoznawcy, technolodzy, specjaliści w dziedzinie nauk społecznych oraz prowadzący działalność charytatywną. Historia ziemniaka na ziemiach polskich, chociaż bardzo krótka, jest jednocześnie bardzo bogata, wielowymiarowa i zróżnicowana regionalnie. Ziemniak ratował społeczeństwa przez głodem, tworzył nową kulturę rolną, był obecny w prasie, przyczyniał się do tworzenia przemysłu przetwórczego, a obecnie jest doskonałym biznesem dla rolników i handlowców.

Słowa kluczowe: historia, współczesność, ziemniak

Abstract

In this work, the importance of the potato on Polish Lands is reviewed, with particular emphasis on the Lower Silesia region, in terms of historical and contemporary dimension, based on speeches presented during the conference organized by the Institute of History of the University of Wrocław. The meeting was attended by historians, cultural studies experts, linguists, technologists, specialists in the field of social sciences and conducting charitable activities. The history of the potato on Polish Lands, although very short, is also very rich, multidimensional and varied regionally. Potato, as food protecting society against hunger, created a new culture of agriculture, was present in the press, contributed to the creation of the processing industry, and now is the perfect business for farmers and traders.

Keywords: contemporaneity, history, potato

W dniach 23-24 października 2016 r. odbyła się we Wrocławiu konferencja naukowa zorganizowana przez Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego we współpracy z Dolnośląskim Urzędem Marszałkowskim, Radą Miejską, Towarzystwem Miłośników Wrocławia, organizacją Slow Food Dolny Śląsk oraz COCUS GROUP Projekty kulinarno-historyczne. Patronat medialny nad konferencją objęło czasopismo „Kuchnia. Magazyn dla Smakoszy”. Już sam fakt uczestnictwa w konferencji przedstawicieli wielu instytucji czy patronowania jej świadczy o olbrzymim zainteresowaniu tym gatunkiem rolniczym, który pomimo zmniejszenia skali produkcji nadal jest podstawowym warzywem współczesnych

mieszkańców naszego kraju. Jego znaczenie zmieniało się w historii, ale zawsze ziemniak był bardzo ważny dla ówczesnych społeczeństw. Zostało to dobitnie odnotowane podczas dwudniowych obrad specjalistów z różnych dziedzin.

Już sam tytuł konferencji «„Jabłka zaś ziemne, a po terazniejszemu kartofle”. Znaczenie ziemniaka w Europie i na ziemiach polskich ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska w kontekście historii i terażniejszości» pokazuje, jak różnorodna była tematyka zgłoszonych referatów. Było ich blisko 40. Prelegenci z całego kraju przedstawili dalszą i bliższą historię znaczenia ziemniaka w aspekcie zmieniającej się agrotechniki, roli w przetwórstwie, wykorzystaniu

w żywieniu ludzi i zwierząt, jego obecności w polskim języku, w kulturze i sztuce w oraz w prasie rolniczej i kobiecej. Większość referatów z oczywistych względów dotyczyła historii znaczenia ziemniaka na Dolnym Śląsku. Opracowania naukowców dotyczyły szczególnie XIX i XX w. aż do czasów obecnych, czyli historii dość krótkiej, ale bardzo bogatej na kontynencie europejskim i na terenach polskich.

Zakres merytoryczny referatów

Mnogość zagadnień poruszonych na konferencji, związanych ze znaczeniem ziemniaka na ziemiach polskich w ujęciu historycznym, była imponująca. Można było odnieść wrażenie, że ziemniaki na przestrzeni wieków od momentu ich pojawienia się w Europie odegrały olbrzymią rolę w wyżywieniu ludności naszego kontynentu. Kreowały też kulturę życia ówczesnych społeczeństw. Atmosferę tej uczyt duchowej dla obecnych na konferencji historyków i osób profesjonalnie związanych z ziemniakiem dobrze oddają już same tytuły referatów. Oto niektóre z nich:

- ✓ *Zarys dziejów ziemniaka od jego początków do chwili obecnej* – prof. dr hab. Waclaw Leszczyński, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
- ✓ *Areał upraw ziemniaka na niemieckim i polskim Śląsku (XIX-XXI w.) w publikacjach kartograficznych* – prof. dr hab. Grzegorz Strauchold, Uniwersytet Wrocławski
- ✓ *Pyra-kartofel-grula. Językowo-kulturowy obraz ziemniaka w polszczyźnie* – prof. dr hab. Waldemar Źarski, Uniwersytet Wrocławski
- ✓ *Krótko a jakże bogata historia ziemniaka w Polsce w ostatnim 50-leciu* – dr Wojciech Nowacki, Instytut Hodowli i Aklimatyzacji Roślin – Państwowy Instytut Badawczy, Oddział w Jadwisinie
- ✓ *Kariera kartofla/ziemniaka na polu języka polskiego* – prof. dr hab. Alicja Nowakowska, Uniwersytet Wrocławski
- ✓ *Bramborové knedlíky jako element kulturního transferu českých zemí a příhraničí počátkem 19. století* – prof. Ph Dr. Irena Korbelařová, Uniwersytet Śląski w Opawie
- ✓ *Ziemniak w przemyśle spożywczym – wczoraj i dziś* – prof. dr hab. Agnieszka Kita, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu

- ✓ *Prozdrowotne walory ziemniaka – fakty i mity* – dr hab. Monika Bronkowska, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
- ✓ *Pracochłonność produkcji ziemniaków dawniej i dziś* – prof. dr hab. Zygmunt Owsiak, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
- ✓ *Zaraza ziemniaczana na Śląsku w połowie XIX w.* – prof. dr hab. Elżbieta Kościak, Uniwersytet Wrocławski
- ✓ *Ziemniak w kuchni i w anegdocie dawnego Wrocławia* – dr Grzegorz Sobel, Uniwersytet Wrocławski
- ✓ *Zupa ziemniaczana „rumfordzka” jako element reformy żywienia dzieci na przełomie XVIII i XIX wieku na przykładzie wrocławskiego sierocińca Matki Boskiej Bolesnej* – dr Anna Sutowicz, Katolickie Stowarzyszenie „Civitas Christiana”
- ✓ *Znaczenie ziemniaka na Dolnym Śląsku na przełomie XIX i XX w. w świetle prasy rolniczej* – dr hab. Joanna Nowosielska-Sobel, Uniwersytet Wrocławski
- ✓ *Ziemniak, pyra, kartofel w wybranych kulturach świata* – dr hab. Piotr Badyňa, Uniwersytet Wrocławski
- ✓ *Kartofel nie tylko gotowany, czyli praktyczne zastosowanie ziemniaka w wybranych polskich książkach kucharskich w I połowie XX wieku* – mgr Natalia Kotrys, Uniwersytet Wrocławski
- ✓ *Wileńszczyzna jako centrum rolnictwa Polski północno-wschodniej w latach 1919-1939* – dr Aleksander Srebrakowski, Uniwersytet Wrocławski,
- ✓ *Rola ziemniaków w niemieckiej polityce gospodarczej w Kraju Warty 1939-1945* – prof. dr hab. Tadeusz Janicki, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
- ✓ *Uprawa ziemniaka w Galicji* – dr Aleksandra Arkusz, Uniwersytet Jagielloński
- ✓ *„Bulwa to hopt” – kartofel jest podstawową sprawą. Ziemniak w dziejach i kulturze Kaszubów* – Mateusz Słomiński, Kaszubski Park Etnograficzny im. Teodory i Izydora Gulgowskich we Wdzydzach Kiszewskich
- ✓ *Popularyzacja ziemniaka w przepisach kulinarnych w polskiej prasie kobiecej okresu PRL* – prof. dr hab. Marek Ordyłowski, Dolnośląska Szkoła Wyższa we Wrocławiu
- ✓ *Ziemniak w kuchni i kulturze powojennych osadników dolnośląskiej wsi* – dr Barbara Techmańska, Uniwersytet Wrocławski

✓ *Produkcja ziemniaka oraz jego przetwórstwo w Wielkopolsce w latach PRL* – dr Jan Miłoś, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

✓ *Kartofel na łamach czasopisma rolniczego „Piast”* – prof. dr hab. Rościśław Żerelik, Uniwersytet Wrocławski

✓ *„Ziemniaczana republika” – miejsce, rola i symbolika ziemniaka na Białorusi* – Kamil Frączkiewicz, Uniwersytet Wrocławski

✓ *Walka ze stonką ziemniaczaną na Dolnym Śląsku w latach 1950-1953 w świetle propagandy komunistycznej* – prof. dr hab. Jakub Tyszkiewicz, Uniwersytet Wrocławski

✓ *Ziemniaki w niebezpieczeństwie. Dzieci w walce ze stonką ziemniaczaną* – dr hab. Małgorzata Machałek prof. US, Uniwersytet Szczeciński

✓ *Kryptonim ... BULWA oraz inne rozpracowania organów bezpieczeństwa z ziemniakiem w roli głównej* – dr hab. Jarosław Syrnyk, Uniwersytet Wrocławski

✓ *Alkoholizm wśród funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa w latach 40-tych. Skala i znaczenie zjawiska* – dr hab. Robert Klimontowski, Uniwersytet Wrocławski

✓ *Z ziemniakiem na tarczy. O ziemniaczanych inspiracjach w sztuce heraldycznej słów kilka* – dr Marek Wójcik, Uniwersytet Wrocławski

✓ *Między motywem a działaniem. Ziemniak w sztukach wizualnych* – dr Agata Gabiś, Uniwersytet Wrocławski

✓ *„Ziemniaczana republika” – miejsce, rola i symbolika ziemniaka na Białorusi* – Kamil Frączkiewicz, Uniwersytet Wrocławski

Nie sposób opisać poszczególnych referatów w tym artykule, z wielu powodów. Konferencji nie towarzyszyły żadne opracowane i wydane materiały, a w większości wypadków były to jedynie ustne wypowiedzi prelegentów, zawierające dużą liczbą faktów, miejsc i dat. Analiza tych danych nie jest możliwa do zaprezentowania już teraz. Dopiero wydanie materiałów pokonferencyjnych w formie monografii (co zapowiedzieli organizatorzy), pozwoli, miejmy nadzieję, że w niedalekiej przyszłości, na uszczegółowienie relacji z tego niespotykanego w naszym kraju zdarzenia. Zasadnicza refleksja, jaka nasuwała się po wysłuchaniu wszystkich referatów, jest taka, że sito historii zgromadziło bardzo dużo faktów, z których wyłania się

obraz ziemniaka jako warzywa strategicznego: początkowo w walce z głodem, a później w rozwoju przemysłu przetwórczego i życia ludności wsi z uprawy ziemniaków.

Obraz ziemniaka przedstawiony na konferencji

Prof. Waław Leszczyński w wiodącym referacie przedstawił obszernie historię przybycia ziemniaków do Europy. Wiemy, że niekwestionowaną ojczyzną ziemniaka jest Ameryka Południowa. To najprawdopodobniej górale zamieszkujący Andy rozpoczęli przed wiekami hodowlę odmian gatunku *Solanum tuberosum*. A co bardziej interesujące, byli też prekursorami przetwórstwa ziemniaków i wykorzystania ich jako wartościowego pożywienia dla człowieka. Dzięki niskim temperaturom, typowym dla górskiego klimatu, uzyskiwali nawet ekstrakt ziemniaczany, poprzez mrożenie i późniejsze suszenie bulw. Produkt taki, zwany *chumo*, można było dłużej przechowywać i jeść zamiast chleba, którego w tych rejonach brakowało, bo nie można było uprawiać tam zbóż ani kukurydzy. Tysiące lat temu w Andach, w rejonie Tiahuanaco, produkowano już wtedy 30 tys. ton ziemniaków rocznie i uprawiano blisko 150 odmian. Można więc przyjąć jako pewnik, że ojczyzną ziemniaka są tereny dzisiejszego Peru, Chile, Boliwii i Ekwadoru.

Do Europy ziemniak został przywieziony przez podróżników dopiero w XVI wieku. Są różne teorie na ten temat, ale najbardziej prawdopodobne jest, że przez Hiszpanów. Potem trafił do Włoch, a w następnych latach rozprzestrzenił się już po całej Europie, dotarł do Belgii, do Wiednia i Niemiec oraz na Wyspy Brytyjskie – nie wzbudzał jednak zbyt wielkiego entuzjazmu. Początkowo uprawiany był tylko w ogrodach przyklasztornych, królewskich i arystokratycznych, a traktowano go jako egzotyczną roślinę ozdobną, a także leczniczą. Ważną rolę w rozpowszechnianiu ziemniaka w Europie odegrali misjonarze i zakonnicy, którzy pierwsi mówili o możliwościach jego wykorzystania w kuchni i w medycynie. To misjonarze właśnie są autorami powiedzenia, że „Nie złoto ani diamenty Nowego Świata przysporzyły ludzkości bogactwa, ale właśnie ziemniaki”.

Wyjście ziemniaka z ogrodów okazało się jednak dość trudne. Przeszkody były dwie: ówczesna struktura upraw rolnych, która nie знаła ziemniaków, oraz gorzkawy smak pozyskiwanych wtedy bulw. W niektórych krajach nazywano ziemniaki „diabelskimi jabłkami” i twierdzono, że nie powinno się ich jadać, ponieważ mają właściwości trujące. Nic dziwnego, wszak w *Biblii* nie było najmniejszej nawet wzmianki o ziemniakach. Dopiero często nawiedzające Europę klęski głodu i nieustannie prowadzone wojny dosłownie wymusiły na ludziach większe zainteresowanie ziemniakami.

Wielkim propagatorem ziemniaków na kontynencie europejskim był francuski aptekarz Antoine-Auguste Parmentier (1737-1813), który przekonywał ludzi do ich spożywania, podkreślając wartości odżywcze. Od tego momentu rozpoczęła się prawdziwa kariera ziemniaka w Europie. Do Polski ziemniaki trafiły po zwycięstwie Jana III Sobieskiego (1629-1696) pod Wiedniem i po okresie nieufności szybko znalazły uznanie wśród ludności, że jest to bardzo cenne warzywo w diecie. Później zaczęła szybko rósnąć powierzchnia jego uprawy i nikt nie mógł już sobie wyobrazić życia bez ziemniaków. I tak jest aż do współczesnych czasów.

O rozwoju uprawy ziemniaka na ziemiach polskich od początku XIX w. do współczesności na podstawie historycznych map kartograficznych zamieszczanych w atlasach rolniczych mówił prof. Grzegorz Strauchold. Można było już wtedy odszukać miejsca powstawania centrów uprawy, które do dziś funkcjonują na naszych ziemiach.

Prof. W. Żarski i prof. A. Nowakowska przybliżyli z kolei wkład ziemniaka do języka polskiego. Przytoczono nazwy regionalne ziemniaków (pyry, perki, grule itd.). Stwierdzono także, że z powszechnego użycia szybko znika niemieckojęzyczna nazwa „kartofle” na korzyść polskiej nazwy „ziemniaki”, ale już bez frazeologii.

Prof. A. Kita zaprezentowała bardzo dynamiczny rozwój przetwórstwa spożywczego ziemniaków na ziemiach polskich. W przeszłości przetwarzaliśmy ziemniaki na susz paszowy, a w latach 70. XX w. rozpoczęliśmy produkcję suszu spożywczego oraz produktów chłodniczych (frytki). Dopiero w latach 90. zaczęto produkować u nas na

większą skalę chipsy.

O prawdach i mitach związanych ze spożywaniem ziemniaków mówiła dr hab. M. Bronkowska. Niestety, trzeba przyznać, więcej w mediach jest tych nieprawdziwych, wręcz kłamliwych informacji, stawiających ziemniaki w złym świetle. Dlatego potrzebna jest uczciwa promocja ziemniaka jako bardzo cennego warzywa o niekwestionowanej wartości odżywczej.

O wysokiej pracochłonności uprawy ziemniaków i konieczności mechanizowania procesu produkcji na przestrzeni dziejów mówił prof. Z. Owsiak. Brak mechanizacji był powodem spowolnienia wzrostu skali powierzchni uprawy ziemniaka. Prelegent przybliżył rozwój mechanizacji uprawy i zbioru ziemniaków na ziemiach polskich (od ręcznego kopania, przez kopaczki różnej konstrukcji, do współczesnych wysoko wydajnych kombajnów).

Dr W. Nowacki skoncentrował się na złym okresie uprawy ziemniaków, który przypadał na lata 60-80. XX w. W latach 60. powołano do życia Instytut Ziemniaka w Boninie. Wtedy to uprawiano ziemniaki w Polsce na prawie 3 mln ha, a zbiory wynosiły blisko 50 mln ton. Większość zbiorów przeznaczana była na paszę. Ziemniak stanowił wtedy podstawowe zaplecze surowcowe gorzelnictwa i był towarem eksportowym. Byliśmy wówczas światowym centrum uprawy ziemniaka ze względu na lekkie gleby, na których najlepiej się udawał i w związku z tym mógł być podstawą polskiej kuchni tradycyjnej.

Liczne referaty dotyczyły regionalnego w ujęciu historycznym (zabory, okres międzywojenny, PRL) znaczenia uprawy ziemniaka i jego udziału w kreowaniu potraw charakterystycznych dla kuchni regionalnych. Dużą rolę w historii odegrał ziemniak na Śląsku, w Wielkopolsce (w latach 1939-45 Kraj Warty), w Galicji i na Kaszubach. To w Galicji H. Dołkowski tworzył zręby polskiej hodowli ziemniaka. Ciekawie zaprezentowane były także problemy uprawy i znaczenie ziemniaka na Białorusi, w Czechach i na Litwie.

Kilka referatów poświęconych było pojawiającym się informacjom o ziemniakach, jakie podawała prasa rolnicza, poradniki kucharskie i czasopisma dla gospodyń w okresie międzywojennym i w PRL. Stwierdzono, że ziemniak miał wówczas dobry wizerunek

jako produkt o strategicznym znaczeniu w odżywianiu się społeczeństw, ale nie ukrywano też, że jest kłopotliwy w produkcji. Mówiono o akcjach młodzieży zbierania stonki ziemniaczanej przywleczonej, w świetle komunistycznej propagandy, z imperialistycznego złego świata i o tym, że ziemniak jest wrażliwy na straszną chorobę – zarazę, która może w mokre lata zniszczyć całkowicie zbiory. Przywołano strasne w historii okresy śmierci głodowej dotyczącej tysięcy, a nawet milionów istnień ludzkich (w Irlandii, ale także i na Śląsku) na skutek epidemii zarazy ziemniaka. Największą epifitozę zarazy w Europie odnotowano w 1845 r. Ten fakt wywołał fale migracji mieszkańców Irlandii, najbardziej dotkniętej głodem. Od tej pory prowadzone są badania nad tą i innymi chorobami ziemniaka, aby zmniejszyć skutki ich występowania.

Bardzo ciekawy referat zaprezentowała dr A. Sutowicz o wielkiej rewolucji, jaką było wprowadzenie do menu w sierocińcach wrocławskich zupy ziemniaczanej nazywanej rumfordzką. Ta odżywcza zupa z różnymi dodatkami warzywnymi, a czasami i mięsnymi, rozwiązywała racjonalne i tanie żywienie dzieci.

Godny szczególnej uwagi był referat dr B. Techmańskiej poświęcony problemom osadników na dolnośląskiej wsi po II wojnie

światowej. Niemcy opuszczający te tereny pozostawili nawet pełne kopce ziemniaczane, przykryte solidnie liśćmi. Ziemniaki te posłużyły do obsadzenia nowych plantacji i – aż trudno uwierzyć – przez prawie dwa lata stanowiły pożywienie rodzin osadników, którzy przybyli tu bez maszyn do uprawy.

Niektóre referaty w sposób humorystyczny (jak się to obecnie odbiera) przedstawiały problem nadużywania alkoholu produkowanego z ziemniaków w wielu środowiskach i działania w tej rzeczywistości służb bezpieczeństwa PRL.

Podsumowanie

Nie sposób obecnie wszystkich zaprezentowanych referatów dokładnie omówić, niestety, trzeba poczekać na powstającą monografię. Jedno jest jednak pewne: prelegenci udowodnili, że ziemniak zasługiwał na taką konferencję. Już sam fakt spotkania specjalistów z tak różnych dziedzin, z historykami włącznie, jest godny podkreślenia. Obiekt zainteresowania był wspólny, a oświetlono go z różnych punktów widzenia: ziemniak w uprawie, ziemniak w kuchni i na stole, ziemniak w języku, kulturze i sztuce. Fakt, że w przeszłości ziemniaki ratowały wiele społeczeństw przed głodem, świadczy o wielkim znaczeniu tego gatunku, za co należy mu się hołd.